

НЕДОПЯТАТА ПЕСЕН НА ИВАН ВАЗОВ

ПИРИН БОЯДЖИЕВ

Отразил в лириката си мъките, стремежите, борбите, жертвите, победите и погрозите на българския народ в усилията му да създаде свободна, обединена, демократична родина, народният певец Иван Вазов в „Недопята песен“¹, спокойна и носталгична равностетка на неговия живот, отдаден на народ и родина, говори за любовните си недопяти песни. Те всъщност са изпети, но сме свикнали да не ги забелязваме, да ги пренебрегваме, да ги омаловажаваме количествено и качествено, психологически и естетически. Любовната лирика на Вазов е разглеждана само в основни, изчерпателни студии, посветени на целокупното му творчество². Затова и съставителят на една антология на българската любовна лирика, в която помества близо 320 любовни стиха от български поети от Петко Славейков до Багряна, е представил Вазов само с четири³. А в предговора „Любовта в нашата поезия“ Вазов не е споменат като определен момент от развитието на любовната ни лирика, като неин главен представител, а само за да се изтъкне, че „Другото в Кирил-Христовата любовна лирика е само една степен по-горе от Вазова“⁴.

Вазов е усещал, очаквал и подготвял националноосвободителната революция още в началото на 1871 г. с едно от първите си печатани стихотворения, „Днес“ (I, 378—379). Патриотичната тема, просвещението на народа, красотата и копнежът по величествените български планини, увереността в светлото бъдеще на народа — всичко това прозвучава още от първите му обнародвани стихотворения (I, 371—378). Обаче в Сопот през 1875 г. той разбира, че е призван да възпява борбата на своя народ. И прави равностетка на дотогавашното си творчество и го отрича, скъсва струните на интимната си лирика и ги заменя с железните струни на революцията. Вазов подхваща ботевски мотив, станал по-късно основен, съдбовен в лириката на нашите големи пролетарски поети. Той се обвинява преди всичко за захласването, с което е възпявал красотите на родната природа („Новонагласената гусла“, I, 86—88, строфите II, IV — VIII). Дотогава Вазов е отпечатал само „Борът“, „Станси. Стара планина“ и „Сбогом на Витош планина“ (I, 77—79, 375—377, 409—411). Любовни песни не е печатал, но е писал. За тях споменава само в трета строфа: „Ази възпявах моите надежди, / моите желания, лудешки, мили, / черните очи, витите вежди, / що са нас млади сявга пленили.“ По-късно под линия по-

¹ Ив. Вазов. Събрани съчинения в 20 тома. С., 1955—1957. Т. III, с. 316. По-нататък това издание ще бъде цитирано в текста в скоби.

² П. Зарев. Панорама на българската литература. Т. I, ч. I. С., 1966, 424—426; Г. Цанев. Страници от българската литература. Т. I. С патоса на възторга и изобличението. С., 1967, с. 101, 128—132; В. Вълчев. Иван Вазов. Жизнен и творчески път. С., 1968, 73—77, 242—245, 249—252, 3071, 520—522.

³ Ат. Величков. Ерос и Психея. Антология на българската любовна лирика. С предговор върху главните ѝ представители. С., 1927. В „Антология на българската любовна лирика“, съставена от Б. Божилов, Д. Овадия, Д. Стефанов, Й. Милев. С., 1976, Вазов е представен с шест стихотворения, което е напълно нормално за мястото, което са определили на всеки поет от П. Р. Славейков до Георги Константинов.

⁴ Ат. Величков, пос. съж., с. 15.

тът обяснява, че е имал предвид още неиздадената тогава сбирка „Майска китка“. Почувствувал призива си на народен поет („този в мен скритий пламен небесен, който заглъхнал до днес остана, / трябва най-после навън да блесне“), Вазов дава свещен обет: „Днес на дългът си аз съм послушен: / ази ще пея песни свободни.“ Но от пейзажната лирика той никога не се е отказвал, защото винаги е откривал в планините българския свободолюбив, непреходен и заветен дух, както и родна среда, в която да си откъдне от обществените грижи и разочарования, с която да се слее, за да се възроди. Защото това е същностна черта на българската патриотична и революционна лирика — единство на народ и земя, на чувство и роден пейзаж, на поетовия призив и на песента на Балкана.

Вазов е започнал поетическото си творчество с любовна лирика. Първите му стихотворни опити са според собственото му признание (XIX, 139—140) „повече старателно подражание, отколкото самостоятелно творчество“. Те излизат едва в 1880 г. в сбирката „Майска китка“. От тях Вазов включва в първото „Пълно събрание на съчиненията“ си от 1911 г. само няколко. Повечето от тях са подражания, буквален превод или преработка на стихотворения от Еварист Парни — „Момин сын“, „Портрет“, „Предпазване“, „Стаята“, „Пътешествието“, „Да е моят рай“ (I, 212—220), а „Името“ и „Утрен поздрав“ (I, 209—210) имат издайническото мото от Лермонтов (в първата редакция от Томас Мур) и от А. Фет. От невлезлите в това „Пълно събрание на съчиненията“ стихотворения от Вазов има доста с по-голяма или по-малка зависимост от четените от Вазов през 1869—1870 г. френски поети. Предпочитаният поет е Парни (1753—1804). Повлияни от него са „Либето“, „Нощем“, „Вечер“, „Съвети за наука“, „Недовършено“, „Подир бурята“, „Едно възпоминание“ (I, 476—487). Една от най-популярните Вазови песни, „Цвете“ (I, 472—474), влязла в една „Песнопойка“ от 1886 г., е повлияна от Милвоа, а „Добре ми е“ (I, 495) — от Дьолил. Обаче младият поет се стреми да намери свой почерк, да овладее поетическото майсторство, да се разграничи от своите учители, които в началото на XIX в. заемали известно място в историята на френската литература, както и в учебниците и антологиите. Макар и подражания, макар че можем да ги сметнем за ученически упражнения за овладяване техниката на стихосложението, тези първи стихотворни опити са показателни за тематичните предпочитания на начеващия поет. Насочил се е към любовната лирика, защото тя е отговаряла тогава на духовния му мир на младеж, забравил робската неволя, който изживява очарованията на първата си споделена любов, наслаждава се на загатнатите прелести на женското тяло, копнее по любимата, очаква обещаната среща, съзерцава стаята и вещите, които напомнят за нея. В любовните песни на Вазов от 1869—1870 г. виждаме наивните хитрини, които трябва да предпазят любовниците от хорските одумки, мъката от раздялата, посланието, което носи подареното ѝ цвете, опиянението от нейното име и т. н. Сбирката „Майска китка“ съдържа всички регистри на любовта. Много от тези стихотворения са оригинални. Едно разкрива обстоятелствата на първото любовно признание („Писмо“, I, 479—480), разказани от Вазов на Иван Шишманов (XIX, 73—74). Стихотворенията си посвещавал на любимата си, в няколко е споменатото име ѝ. Тя е била първият и даже единствен техен слушател и критик — „Що ми трябва да диря / за песни си критик друг, / кат ги сладки тя намира / и обича техний звук?“ („Либето“, I, 476). Нещо повече. В „Писмо (До приятеля ми Н. Иванов)“ (I, 511—516) Вазов защитава правото си и необходимостта да пише любовни стихове. Поетът предпочита да „си пея любовта, / що огря ми младостта“, защото любовта е природен закон, „що челяк от скот отлича“. Посланието е писано вероятно през 1877 г. в Свищов, когато поетът получава запазените от приятеля си свои ръкописи.

Обаянието на тази младежка, почти идилична любов остава у поета за цял живот. Споменът за нея бива извикан от годишните времена („Ноемврийски нощи“, III, 34—35), от срещната жена с червени рози („Червените рози“, III, 365), в размишленията му за необратимото време („Магдалина“, III, 319—320), мисълта за нея е неизбежно в спомените му за родния град („Тя е жива“, III, 366). Очевидно това „небесно очарование на първата любов“ го е накарало да издаде „Майска китка“, въпреки че се е сраму-

вал после от тази сбирка (XIX, 331), пък даже и да включи някои стихотворения в подготвеното от него „Пълно събрание на съчиненията“.

В „Майска китка“ са включени и стихотворения, писани през 1878—1880 г., две от които, „На Фатма“ (I, 497—498) и „Кямиле“ (I, 507—508), изразяват същото очарование на разгаданата женска плът и на чувствената любов, както в цикъла, посветен на сопотската му любов. Валентин Келару⁵ и др. намират в тях реминисценции от „Есме“ и „Гюлфар“ на румънския поет Димитрие Болитиняну⁶. Ако има нещо силно в тези Вазови стихотворения, това е завършекът им, оригинален и смел, предизвикателен, почти кирилхристовски. Мигновеното откриване лицето на Фатма, която сякаш казва: „Гяврино! По-скоро виж!“; внушава копнеж и всеотдайност и отправя повече към „Източните мотиви“ на Юго, отколкото към „Есме“ на Болитиняну. Но тук действително можем да видим и влиянието на румънския поет във възторжените описания на загатнатите прелести на тялото. В „Кямиле“ поетът прави най-смелото предложение за плътска любов, което си е позволил: „... въведи ме в ваший рай! / ... там в блаженство да забравим / аз теглата, ти — срамът“. Печатано през януари 1879 г., стихотворението не може да бъде включено в Берковския цикъл любовни стихотворения. А ритъма на „Кямиле“ Вазов е употребил още в „Сиромахкиня“. В тези две стихотворения, скандализирали майката на поета, Вазов се вдъхновява от изживени чувства. А Болитиняну е написал цяла сбирка с модни навремето си, книжни, сантиментални ориенталски мотиви — „Босфорски цветя“.

Тези две Вазови стихотворения образуват кратък цикъл ориенталски мотиви. В него можем да включим иносказателното повествование за любовта на Зихра и Селим от лирико-романтичната поема, която Вазов е посветил на берковската си любов — „Зихра“ (IV, 101—112). Поетът е поставил мотото „Je t'adore, ange, t'aime, femme“, Hugo“, което ще сложи и на цикъла „Тридафилите“ от „Люлека ми замириша“. Поемата има двойна рамка. Първата е романтичният мотив за руините от дома на неговото някогашно щастие. Втората рамка се състои от: първо, лирически пролог, в който поетът копнее за чудесния пейзаж на Берковския Балкан и долината на Бързия, добил и запазил за него несравнимо обаяние поради неизгасващия спомен за любовното щастие, което някога е изпитал там; второ, елегичен епилог, копнеж да узнае нещо за някогашната си любима, да се върне при нея, да ѝ поиска прощка, дето се бил поддал „на светския съд коварен“, та е загубил любимата си, която вече е „за мен поне зайдяла“. Повествованието е съвсем кратко — възторжено описание на красотата на Зихра и разказ за мимолетното, но възшебно щастие на Селим с нея. Въпреки че поетът претворява себе си в образа на Селим, той на два пъти се разграничава от него — „ти си най-прекрасната избра, / съгласен съм със тебе“ и „на твоето място и аз сам / тъй също щях да правя“. Година след раздялата в Пловдив поетът все копнее за Зихра и пише най-трагично изживените си любовни елегии. На пръв поглед страни са елегиите, писани след внезапната изневяра на Зихра, „управителка“ на неговото „хазайство“ в Берковица. Но „И чувствената любов може да предизвика най-силни възторзи и отчаяние“, изповядва Вазов пред Иван Шишманов (XIX, 132). Той страда от нейното отсъствие, съзнава, че не би могъл отново да заживее с нея, че е трябвало много по-рано да се разделят, след като са разбрали, че „чужди бяхме по дух, по сърца“, и тогава раздялата е щяла да бъде по-поносима; но след като продължително са изстрадали любовната си връзка, поетът е готов да „прегази“ за нея „самата вечност“ и знае, че не би могъл да я напусне („Среща“, I, 262—263). Финалът на елегията — „Аз не могъл бих с теб да живея, / ни отново от теб да се лъча“, е с юговска конверсия на двете антистетични действия към „аз не могъл бих“. Любовта им е била „самий ад“, но и „всичкото блаженство“, прекрасен антистетичен образ („За любовта не говори“, I, 263). Елегия на безутешната самота е „Зимна вечер“ (I, 269—270). Природата е по яворовски одухотворена — „и сякаш някой там челяк / в прозореца ми бляха страшно“. Елегията е изградена от па-

⁵ V. Chelaru. Elemente românești în limba și literatură bulgară din sec. al XIX-lea în context sud-est european. (Cu privire specială asupra operei lui Iv. Vazov). București, 1976, p. 8.

⁶ D. Bolintineanu. Poezii alese. București, 1940, p. 181, 207—211.

линодии (втората част отрича казаното преди). В трагично раздвоение поетът признава горчиво, че не иска вече да обича; после си дава сметка, че копнее да бъде обичан; прибързано отсича, че досега никоя жена не го е обичала, за да се поправи: „о, да, едно / (сърце — б. м., П. Б.) бе, ала то / да бий отдавна е престало“ за него. В тази неприятна зима вечер, сам със сенките, които бледожълтият пламък на свещта хвърля по стените, поетът жадува за любима жена, с която да слуша дъжда и да си „споделят душите“. Но в спомените даже самата любов го плаши понякога, като знае какви разочарования може да му донесе. Открива, без да хиперболизира, че „всичко, що „люби!“ ми вика, / плаши ме със своя глас“. В „Уломки“ (I, 270—272) срещаме същото настроение: „Твоята страшна реч: „Люби!“; Вазов изтъква, че през този период, в началото на 80-те години, у него имало книжно, навейно от Некрасов мрачно настроение и отчуждение, което съвсем не отговаряло на действителността. Та тогава той се е отдал на „вихъра на удоволствията и веселбите“ (XIX, 97—98). Има тук и известно байроновско елегично-съзерцателно настроение, пресилен поза на усамотяване, пресищане, пък даже и меланхолия на неразбраната романтическа личност. Вазов посочва тези байроновски увлечения в поемата „Зихра“, която писал, след като бил чел „Чайлд Харолд“ XIX, 143).

Две години (1881—1883) Вазов се е радвал на споделена любов в Пловдив. Но даже когато са му били спасени любовните разочарования и изневери, той се е въздържал да пише любовни стихотворения, особено след отпечатването на „Майска китка“. Стеснявал се от по-малките си братя, от сестра си, от майка си (XIX, 141). Любовните си настроения е изразил повече в елегии, в които копнее по берковската си любов, копнее за любима, с която да споделя радости и скърби, а най-вече изплаква разочарованията, самотата си. Най-ведрото стихотворение, свързано с пловдивската любов, е „Вечерният час“ (II, 20—21), но за Вазов природата е била винаги майка-възродителка. От пловдивския цикъл е „Майски вид“ (II, 18—20), за което Константин Величков е писал с възторг: „това като че е писано от европейски поет“ (XIX, 135). В. Келару⁷ го включва в ламартиновска типология на любовната лирика и на тази основа прави съпоставка с одата „8 март“ на Василе Александри⁸, като търси влияние на румънския поет въз основа на пантеистичния образ „небето и земята любовно се целуват“ у Вазов, на който отговаря „Земята и небето, като две братчета / си дават целувки през звезди и цветя“ у румънския поет. Одата на Александри е обожествяване на любимата, ода на любовта, която превръща човека в ангел, в бог, в звезда, а земята в рай. Вазов действително се е вдъхновил от един европейски поет, от Юго, от неговото „Понеже цъфналят май. . .“⁹ За Юго, който зове Жюлиет Друе за всекидневната им вечерна разходка, блясъкът на природата увенчава любимата: „Ела! И нека погледът на свенливите звезди / и сиянието на цялата природа / направят да цъфнат като двойно цвете / красотата по челото ти и любовта в сърцето ти.“ Обаче Вазов не зове любимата си. Химнът на възродената природа е само страстен призив към „страдалци и поети“ да намерят в съзерцанието на природата „за вашата скръб — утеха, за вашия дух — огън“. Вазов е нарисувал величествена картина на избуялата природа, в която всичко гали, любя, когато навсякъде има любовен копнеж, когато даже оснежените планински върхове „целувката си страстна изпращат към нас“, когато „май благословен. . . / . . вкарва с чудна власт / поезията в живота и любовта в гърдите“. Юговските реминисценции са явни. Вазов ги е пречупил оригинално, не само като творец, но и като самотен любител на природата, копнеещ за любима, с която да сподели съзерцанията си. Тук не е изразил копнежа, изповядан в „Зима вечер“. Заместил е тук любовта с възхищение от природата, превърнал е необичайно кратката Югова идилична песен в симфония — пантеистичен химн на майката природа.

⁷ V. Chelaru, op. cit., p. 8.

⁸ V. Alecsandri. Poezii. București, 1974, 94—97.

⁹ V. Hugo. Oeuvres complètes. Edition chronologique. . . Paris, Club français du livre. 1967—1969, vol. V, Les chants du crépuscule. Puisque mai tout en fleurs, p. 420.

Най-безнадеждните Вазови любовни елегии са породени от тази пловдивска любов. В „Ековете“ (II, 101—103) има и книжни реминисценции от поетите на мировата скръб, преди всичко от Байрон, пък и Некрасов, но тази елегия е преди всичко плод на личните преживявания на Вазов, най-добрия и най-охуления български поет, всеотдаен и пренебрегван любовник. Поетът признава, че за „душа да любя — да ме любя. . . / бленувам, мисля и лудея“, а ехото отвърща с насъбралата се болка на поета: „Де я?“ Едно-единствено ведро, щастливо признание — „Твоите очи“ (II, 433), изразено с най-изтъркани клишета, с най-елементарни антистетични образи (черните очи на „пилето“ светят с любовта си като две звездици в нощта на сърцето му). Очарованието му е в наивно-младежкото признание за слабостта на поета, чиято любов прозира „по смутените ми очи, / по смутената ми реч“. Тази нежност, нерешителност, смутеност, свенливост напомнят финала на „Едно възпоминание“ от „Майска китка“ (I, 487) — „И като се молах за милост най-мала, / боях се, уви! да не би ме разбрала.“

За самочувствието му на поет, който може да бъде вдъхновен от любовта и предаността на една жена за велики творби, но който има злата участ да се е влюбил в неразбираща го, безразсъдна и невежествена жена, знаменателно е стихотворението „О, ти, която и да си“ (III, 547), писано през 1882 г., но публикувано едва през 1955 г. от Георги Цанев. Злото, което тази „душа невежествена, мила“ му е причинила, е неизмеримо: „... сили, гений, мощ, / убиваш ветренно. . . / . . . цели светове затриваш“. Вазов е поет оптимист, „здрав син. . . на здраво поколение“, не е вземал никога позата на проклянат поет, на горд несретник, мировата скръб у него е краткотрайно, несъществено настроение. За него е естествено да бъде вдъхновен от тихите радости и наслади на споделената любов, на семейното щастие. Но толкова любовни разочарования са го накарали да изплаче мъката си, че не е намерил музата, която би го окрилила, та любовната му лирика да зазвучи с всичките си струни.

Вазов предприема пътешествието си в Италия и за да „забрави силните терзания“ от неочакваната раздяла (XIX, 100). В стихотворението „4 май“ (II, 104), „именният ден на „оная“ (XIX, 141), е направена тъжната равностетка, че „най-бързо бягат / . . . / най-щастливите ни дни“. Морската бездна му навява призивна мисъл за самоубийство, което щяло да донесе „решение на всички въпроси“ („Мечтания“, II, 105—108). Скритата с „мрачно геройство“ овладяна скръб при окончателната, жестоко сърдечна раздяла е изразена лаконично, съдържано, без образи, с един-единствен приглушен стон при лягане в „Ти каза туй“ (II, 436—437).

Забрава и лек за любовните си мъки поетът потърсва в творчеството си, и то не отражение на преживяванията му, а в областта на фантастичното. Лирико-фантастичната поема „В царството на самодивите“ (IV, 169—230), която Вазов е ценял извънредно много, има реминисценции от Хайне, но е пълна с фолклорни мотиви, с образи от народната митология¹⁰. Поетът казва, че „тя“ била въплътена в образите на вилата и змеицата. Автобиографичното в тази поема е любовното страдание. Потънал в света на народната митология, поетът взема билки омразни, за да забрави прелестите на змеицата. Вилата само му помага по-мъжествено да понесе страданията от раздялата. Основен мотив в интимната лирика на Вазов до „сетията“ му любов е, че сърцето му е орисано да люби и страда. Но той вече е убеден в истината на романтизма — „в скръб се геният разбужда / и разкъсаното цвете / аромат по-силен пуща“ (IV, 184—185). Затова споменът за тази жестока любов е запазен даже в сборката „Люлека ми замира“ (риса). В „Край реката“ (III, 314), където подхваща мисълта на Хераклит „тук сичко чезне, бега“, Вазов се пита защо все още е запазена у него „тая сладка мъка / по сън погребан веч“.

По време на изгнанието си от свободната си родина Вазов е изживял най-горчивите лични и обществени разочарования. За него то е било отдалечаване от изворите. Ще се успокои едва когато намери в спомените си за Априлското въстание вдъхнове-

¹⁰ М. Цанева. Иван Вазов и народната песен. — Българска литература и народното творчество. С., 1977, 165—167.

ние за шедьовъра си „Под игото“. Иначе настроението му, изразено в песните „В чужбина“, е на примирение, на утеха в спомените за годините, когато „Бивал съм и ази / честит и любил съм живота“ („Резигнация“, II, 218—219). Малкото стихове, които поетът е посветил на няколко краткотрайни любовни връзки, са меланхолични. Те изразяват копнежа по любов, който поне носи задоволството, че сърцето му все пак живее, щом страда („Сърце“, II, 226). Друг път, в „Когато си сам“ (II, 227—228), поетът изповядва необходимостта „една топла дума да те поднеме“ и от тъжното самообладание, което трябва да го предпази от „язвителен присмех“. Цикълът елегии „Алеята“, „Благодаря“, „Спомени“, „Кога отплува“ (II, 232—236) е пълен с гореща благодарност за една мимолетна връзка, която е успяла „изгнаник беден да сгрее“, да му вдъхне отново жизнерадост, упование, наслаждение от природните красоти. Когато тя заминава, сякаш е взела със себе си „полвината сърце“.

Най-хубавите, най-ведрите любовни стихотворения, които Вазов е писал през XIX век, са вдъхновени от краткия му съпругески живот. Това са: „Пианото звучеше“, „Край поточето“, „Щастието“, „Жена, възшебница“, „С мечти и блянове“, „Гората“ (II, 259—264). Вазов се е законспирирал съзнателно, като ги е включил без дата в цикъла „Дисонанси“ в сборката „Звукове“. Първото издание излиза през 1893 г., но по-късно поетът поставя под подзаглавието датите 1891—1895. На Иван Шишманов той признава чистосърдечно: „Нарочно турих тия стихотворения тук, за да не се знае времето, когато са писани, и кому са посветени“ (XIX, 147). В тези стихове повярват, че най-сетне щастието го е огряло, поет изразява признателността си към тая, която е любовта си го е направила да вкуси „истински живот“, да види щастието си в любимите очи, възпява божественото ѝ тяло, споделя насладата, с която я слуша, когато тя свири на пиано, разкрива какво ново очарование има за него природата, щом я съзерцава заедно с нея, свидетелствува, че тя е непостижим извор на вдъхновение, че на нея посвещава песните си, тъй като „поезия сама си ти“. Знаменателно е, че всичките тези стихотворения от 1891 г. Вазов включва след значителна преработка в цикъла „Триндафилите“ от „Люлека ми замириса“.

Нуждата от любов, от всеотдайност, от сливане с любимото същество народният поет ще чувства болезнено между тези два цикъла стихове и ще се опита да я задоволи с усамотяване в дебрите на планините. Само веднаж се прокрадва спомен за истинското щастие, когато е съзерцавал природните красоти заедно с любимото същество: „И спомен стар ума ми озарява: / бях млад, и тя тъй, и балкан друг беше. / Сediaхме пак на висота такава, / и нейний смях над бездната звънтеше.“ Следват многоточия, опиване от спомените, от които го селва водачът („Върхът“, II, 299—300). Стихотворението е от „Скитнишки песни“ (юни 1899 г.), песни, вдъхновени от Стара планина, а „друг балкан“ е Рила, където Вазов е бил през 1891 г. заедно със съпругата си. Горчивата самота е постоянен мотив в „Скитнишки песни“ — стихотворенията „Планината пуста“ (II, 297—298), „Орлицата“ (II, 327—328). Поетът само мечтае да „вплете“ любовта в планинските си песни: „Аз често си представям как прекрасни / тез красни би били места — / насяти с миризливите и страстни / цветя на любовта“ („Цветя“, II, 330). А в стихотворението „Природата“ (III, 388) от цикъла „Триндафилите“ поетът признава, че природата „беше ми любовница / до мойта среща с тебе“¹¹.

В цикъла „Триндафилите“ от сборката „Люлека ми замириса“ народният поет най-после е имал повод да напише, а имал е и смелост да отпечата най-интимните си любовни стихотворения. Неговата късна, последна, но търсена цял живот велика любов не само го обогатява душевно, не само придава нов смисъл на живота му, не само му създава „нов всемир“, ново виждане за света, но го вдъхновява за най-хубавите му любовни стихотворения¹². Както вече споменахме, Вазов е включил тук и стихотворенията от 1891 г., вдъхновени от краткотрайния му брак. В такъв смисъл наивната мисти-

¹¹ Виж и писмото на Вазов до Евгения Марс от 14 юни 1914 г. (XX, 408).

¹² Т. Павлов. Писмата на Иван Вазов до Евгения Марс. Към въпроса за последния етап в творческото развитие на поета. — Писмата на Иван Вазов до Евгения Марс. С., 1947, с. XXVI.

фикация с подзаглавието, поставено под „Триндафилите“ — „Из старите ми тетрадки. 189. .“ — казва отчасти истината.

„Пианото звучеше“ (II, 259) е почти препечатано в цикъла „Триндафилите“ (II, 382—383). Съкратени са II и V строфа, а само в I строфа стихът „в мир звуков сладко потопен“ поради бедността на художественото наречие „сладко“ и поради изкуствеността на израза „в мир звуков“ е преработен и е добил художествения облик: „в море от звуци потопен“. „Край поточето“ (II, 259—260, III, 391—392) остава без III, IV, VI и VII строфа. В останалите строфи поетът прави значителни поправки. Разширява стих II на I строфа „зелената гора, а ти“ в „под нас в зелената гора, а ти“; стих III от „до мен седнала, тихо ми шептеше“ става „до рамо ми облегната, мълвеше“. Поетът придава още по-голяма интимност, задъшвеност на картината и премахва тавтологичното „тихо ми шептеше“. В стих I на II строфа той премахва повторения израз „възпей“ и абстрактния термин „свобода“ и стихът „Възпей тези планини и таз свобода“ се превръща във „Виж тия планини, виж небосвода“. В стих III излишният епитет „дивната природа“ е заместен с конкретното „майската природа“, а в III строфа Вазов замества в стих II сантименталното и неизразително художествено наречие „сладко да звънти“ с пълния с художествено внушение и подтекст „цяла да звънти“. Поетът си дава сметка, че най-сетне лирата му е зазвънтала с всичките си струни. Със стиха „Но в него (във всемира—б. м., П. Б.) най-си красна ти“ поетът е изразил в 1891 г. любовта към съпругата си. Поправката е гениална: „Но той такъв е, че си тука ти.“ Вазов, поетът, който цял живот е копнял да съзерцава родната природа заедно с любимото същество, може най-сетне да почувствува, да изпие до дъно това блаженство — да люби в такъв „омаян и прекрасен свят“, като го вижда в такива измерения, когато при него е любимата.

От съкратената VI строфа на „Край поточето“ Вазов взема I стих — „Без тебе той (всемирът—б. м., П. Б.) би бил пустиня суха“, за да го преработи в стихотворението „Чар“ (III, 376) в стиха „Кристален ручей в жадната пустиня/това си ти, това си ти“. Двете строфи на този химн-молитва Вазов е изпратил на Евгения Марс, написани на две пощенски картички¹³. После образът прераства в цяло стихотворение „Пустиня“ (III, 379), символ на зажаднялата му за обич душа, намерила най-сетне сазис, и обожествяване на любимата („Божествено вдъхновение“). От двете строфи на „Щастието“ (II, 261—262) Вазов запазва само четири в „Триндафилите“ (III, 376—377). Пет строфи (от I до V без IV) са сведени в една — I строфа на новата редакция. „В насладите търсих го“ е единственият запазен стих. IV строфа става II, но със съществени стилни промени на епитетите, които добиват по-голяма изразителност и задъшвеност, по-голяма връзка със светоусещането на поета. „Поезията чаровна“ става „поезията омайна“, а „славата гръмвна“ е сведена до „славата нестройна“. Предпоследната строфа има промени само в синтактичната постройка. В последната строфа поетът е избегнал повторението от първите два стиха, които обезсилваха символа от последните два стиха. Да се сравни „И щастието огря ме / с небесни си лучи: / видях го, че ми свети / във твоите очи“ с окончателната редакция „И щастието — туй цвете / от сладостни лучи, / видях го, че ми свети / във твоите очи“, където откриваме юговска синестезия. Първата строфа от писаното през 1891 г. стихотворение „Жена, възшебница“ (II, 262—263) Вазов пише като посвещение на Евгения Марс върху подарена ѝ през януари 1914 г. своя книга¹⁴. По-късно, през 1918 г., той го преработва в ново стихотворение, „Тя“ (III, 383—384), като запазва без промени II и III строфа, а в новата, заключителна строфа взема от I строфа на старата редакция само „сърце злато, душа. .“, за да придаде космически измерения на присъствието на любимата в битието му: „на моята душа пленена / тъмница и вселена“.

Единственото стихотворение, към което Вазов е подхождал по-разточително, поддал се на изкушението да обособи риторично млчанието като слово на любовта, е „В

¹³ Писмата на Иван Вазов до Евгения Марс. . . , с. 143.

¹⁴ Пак там. . . , с. 144.

гората“ (III, 381), нова редакция на „Гората“ (II, 264). Втората строфа е прибавена, за да се разгърне изразеното в стих III на I строфа „и щастие вкушавахме безмълвни“. По такъв начин поетът достига до пантеистично уеднаквяване на безмълвното очарование на слънчевия лъч, на мириса теменужен, на влюбените сърца. И двете стихотворения са равностойни варианти.

Чувството за обновление в живота на влюбения поет, опознал „възторзите на любовта“, открил „смисъла на битието“, изразено в „С мечти и блянове“ (II, 263), намираме вече без никаква зависимост от старото стихотворение в „Мош“ (III, 384), където се усеща могъществото на поета, който живее във „всемир нов“, има „орлови крила“ и възродена лира, но и владичеството на тази чародейка, която „първи път в света видях“ и която е създала всичко това за поета.

В цикъла „Триндафилите“ с пестеливостта на овладял до съвършенство майсторството да каже неизразимото с един натоварен от многозначност и внушение образ, със свенливостта на влюбен младеж Вазов е написал кратки, тихи, съдържани песни на любовното опиянение, на единството на две души, на очарованието на спомена и мечтата, на възшебното съзерцание от двама влюбени на красотите на природата, на неразривното присъствие на далечната любима, която е навсякъде в мислите на поета. (В цикъла „Какво пее планината“, стихотворенията „Мечта“, III, 292—293, „Видение“, III, 299; в „Триндафилите“ — „В планината“, „Се ти“ — III, 397—398). Той се опитва да разгадае какво обича в нея. Веднаж казва „Всичко“ (III, 377); друг път „Не знам“ (III, 396), друг път си дава сметка, че само чрез „Очите“ (III, 389) може да проникне в сърцето ѝ. Много често любовта му се изповядва в най-нематериалното у любимата, в името ѝ („Гората пита“ — III, 381; „Зима“, III, 387; „Твойто име“, III, 391; „По снега“, III, 395). В едно от първите любовни стихотворения на поета („Име“, I, 209—210) името на любимата има чудотворната сила да предизвиква любовния трепет на нейното присъствие — той го шепне на сын, чува го в зефира, в бърбенето на чучура, чете го на небесния свод. Та тука е целият Вазов, цял живот горял от копнеж за неразделна от него любима. Безглаголното, лаконично стихотворение, изградено от почти превърнати в метафори сравнения, „Твойто име“ има свое съответствие и вероятен модел или поне внушение в „Името ѝ“ от Юго¹⁵. „Парфюмът на белоснежна лилия, сиянието на нимба, / последният шепот на деня, / стонът на една душа, която се наскърбява и утешава, / тайнственото сбогом на часа, който отлита, / сладкият шум на любовната целувка, / всичко, което мисълта има по-сладко, / о, лиро!, е по-малко сладко от името ѝ.“

В любовната лирика на Вазов намираме изтънчена синестезия, единство на мирис на цвете и спомен за любимата — „спомен ароматен“ („Есен“, III, 385), „на душата ти красива / дишам тънкий аромат“ („До прозореца“, III, 377—378), „мириса здравецов само остана“ („Видения“, III, 406). Прочетени от любимата, стиховете добиват нови стойности за поета („Перли“, III, 386). Това са песните по заник на поета, който най-после може да възкликне: „Аз любя и знам, че ме люби“ („Аз любя“, III, 401). Поетът моли възшебницата, създала „нов всемир“ за него, „в душа ми болката заспала / не я буди“ („Не я буди“, III, 401—402). Новите болки са неизбежни и той ги приема, защото вече знае — „след бури по-лазурно е небето“ („Да кажа“, „На душа ми“, „Веч никога“, III, 402—405). Има и сцени на ревност, на отчаяние, на опит и чувство за безвъзвратно скъсване, когато поетът изгаря нейните писма и си дава сметка, че трябва да хвърли в огъня и сърцето си („В гняв жесток“, III, 406).

* * *

Народният ни поет, който половин век е отразявал, възпявал, вдъхновявал великите дела на своя народ, е очаквал спокойно своя неизбежен край — „негли ще кажа и аз: „Хайде!““. Но е бил уверен, че песните му, „отклик на духа народен“, ще се четат и след смъртта му. В мечтите му се откроява приглушен бляз за „живот в смъртта“ (из-

¹⁵ V. Hugo. Oeuvres... II. Nouvelles odes. p. 520—521.

разът е на Владимир Василев) — погребан в планината да продължава да пее „недопята си песен“ („Сън в планината“, III, 289—290). В друга песен — „Пробуден“ (III, 332), от гробатой си представя, че усеща многопластов синестетичен образ (мирис на цветя, славева песен, лазурно небе), и се пита кой е над гроба му, славата му или „ти ли бе, сетия любов?“ Вазов е написал това стихотворение с посвещение „На г-жа Евгения Марс“ върху заглавната корица на сбирката „Юлска китка“, която ѝ е подарил през януари 1917 г.¹⁶ В сбирката „Люлека ми замириса“ посветено „На писателката Ев. Марс“ е „Полски впечатления“ (III, 333). През едно стихотворение преди него е отпечатано „Пробуден“. Знаменателно е, че и желание за безсмъртие, и за живот в смъртта поетът е изразил чрез любовната си лирика.

Последната сбирка, която Вазов стъкмява за печат малко преди смъртта си, е антологичната „Любов и природа“, в която включва „Юлска китка“ с променено заглавие „Какво пее планината“ и „Триндафилите“. Пред Иван Шишманов поетът изразява субективното си мнение и пристрастие, че в Триндафилите бил дал „най-хубавите цветя в цялата моя лирика — дали ще бъде нескромно да кажа: в цялата наша лирика“ (III, 609). Той отхвърля с възмущение установеното мнение, че той бил поет само на народните възжеления и борби, че за него любовното чувство било непознато. „Моите сърдечни струни ли не са трептели и звънтели от това човешко, архичовешко чувство?“ (III, 608—609). Та даже и желанието му за безсмъртие се подклажда и от увереността, че след смъртта му някоя девойка ще се замечтае над неговите любовни песни („Се пак“, III, 409).

Вазовата любовна лирика има свое определено място и в неговото поетично творчество, и в нашата любовна лирика. Тя не е най-хубавото, което той е написал, но не е и сред посредствените му произведения. Повечето му художествено издържани любовни песни са писани през второто десетилетие на XX век. И поради блаженството на споделена, но потайна, прикривана за другите любов, и поради отдавна постигнатото освобождаване от юговската реторика и акумулация на образи Вазовите любовни песни са кратки, повечето са от по две строфи, рядко биват от четири. Поетът е работил продължително върху тях, оставил ги е да говорят с многопластовата си образност, без реторика, но с неугасващ пламък. Любовната му песен не остава недопята. Късната му, „сетия любов“, а и разочарованието му от участието на България във война, която ѝ носи вече втори погром, му дават време и възможност да изпее своите песни по заника на едно неостаряващо сърце. Любовната лирика на Вазов е естетическо и психологическо доказателство, че „... за тихи песни бяха твоите струни / изопнати, о, лиро, за копнежи, / за блянове. . .“ („Струни“, III, 312). Епическата борба на българския народ за свобода създава народния поет Иван Вазов. Но и другият Вазов, Вазов на тихите песни, на любовния копнеж, не бива да бъде премълчаван. Защото в любовната му лирика прозира не само душевността на поета, но и исконната душевност на народа ни, изразена в неговия наивен, очарователен любовен свиян.